Володимир Музиченко. Володимир єврейський. Історія і трагедія єврейської громади м. Володимира-Волинського. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2011. 256 с. ISBN 9789663616582

Тема Голокосту не підвладна академічному принципу “sine ira et studio”. Історикам та їхнім читальникам доводиться вглядатися на книжкових сторінках у безодню відчаю, яка своєю чергою – вдивляється в них. Останнім часом з’явилися книжки про Голокост, котрі почасти засновані на особистому досвіді авторів або досвіді їхніх родин. Це – монографія Шимона Редліха “Разом і нарізно в Бережанах”[1] і книжка-есе Омера Бартова “Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні”[2]. Праці цих ізраїльських істориків перекладено українською мовою. Сім’я Редліхів з галицького міста Бережани пережила Голокост завдяки українській і польській родинам, що переховували маленького Шимона та його рідних. Сім’я Бартових напередодні Другої світової війни перебралася з галицького Бучача до Палестини, але їхні родичі загинули в роки війни.

Особистий досвід авторів або переживання сімейних трагедій надають письму емоційності й викликають співчуття в читальника. Книги істориків орієнтовані на формування пам’яті наших сучасників у часи, коли українська пам’ять є полем змагання двох протилежних образів: “Великої вітчизняної війни” й “Українського націоналістичного опору”. Натомість Голокост в українській пам’яті відсутній. Він сприймається як суто єврейська трагедія, що лише здійснювалася на українських землях – начебто українці та євреї мешкали не на тих самих географічних теренах, а в різних просторових вимірах. Тим паче питання про співучасть українців у Голокості викликає відверте роздратування серед сучасної громадськості й намагання замовчати цю проблему.

Тематично й емоційно близька до праць Ш. Редліха і О. Бартова книжка українського історика-аматора Володимира Музиченка, єврейського громадського діяча та вчителя музики, чия мати пережила Голокост. Книжка присвячена Голокосту в українському місті. Цього разу не в галицькому, а волинському – Володимирі-Волинському (Влодзімержі чи Людмирі), історію якого неможливо уявити без

євреїв. Книжка складається з трьох основних розділів: “Історія євреїв Володимира-Волинського” (С. 11–96); “Трагедія євреїв Володимира-Волинського” (С. 97–150); “Катастрофа євреїв Володимир-Волинського району” (С. 151–199). Знаменно, що, судячи з назв розділів, автор розділив історію володимирського єврейства на власне “історію”, себто час до 1941 р., і “трагедію та катастрофу”. Бо історія, як навчають у школі, є закономірним процесом, відкритим для нашого розуміння, але яка закономірність призвела до Голокосту – і як можна його осягнути? Справжня історія була ДО.

Перший розділ присвячено історії єврейської громади Володимира від перших згадок про євреїв міста в XII ст. до нападу Німеччини на Радянській Союз. Автор починає розповідь із повідомлень про єврейських купців XII–XIII ст., але після татаро-монгольської навали відомості про володимирських євреїв губляться (с. 13–14). Перетворення Центрально-Східної Європи на центр світового єврейства було пов’язано з політикою сприяння переселенню євреїв до Корони Польської та Великого Князівства Литовського, яку проводили монархи цих країн у XIII–XV ст. (с. 15–19). Піднесення єврейського життя у Володимирі принесла доба XVI–XVII ст., коли королі Речі Посполитої надавали громадам привілеї, а самі громади обороняли свої права перед владою за допомогою представницького органу – “Сейму чотирьох земель” (“Ваад арба арцот”) (с. 19–28).

Описи середньовічного єврейства у Володимирі ґрунтуються на ретельно вивченій науковій літературі з історії єврейства Центрально-Східної Європи. Зауважимо, що дослідники, на яких посилається В. Музиченко, використовують і єврейські джерела – рабинські *респонси*, відповіді книжників на питання пересічних вірян – приміром, з Володимира – про застосування норм талмудичного права. Навряд чи українським історикам, окрім вузьких спеціалістів, відомо про існування таких джерел для вивчення епох, від яких залишилися іноді тільки поодинокі повідомлення.

Наступну сторінку в історії володимирського єврейства відкриває поява *хасидизму* – масового містичного руху, що виник на Поділлі в середині XVIII ст. під проводом рабі Ісраеля бен Еліезера Бааль-Шем-

Това (“Володаря доброго імені”), або просто – Бешта (абревіатура від Бааль-Шем-Тов), із Меджибожа та його учнів. Річ у тім, що в юдаїзмі не існує масових ієрархічних організацій на кшталт християнських церков. Тому кожний новий харизматичний лідер може заснувати власний напрям, відмінний від інших елементами світогляду й деталями обрядових практик. Однак і всередині кожного напряму можуть виникнути свої, так би мовити, школи, що будуть відрізнятися за релігійними авторитетами й обрядовістю. Саме тому хасидизм як напрям в ортодоксальному юдаїзмі поділяється на декілька “шкіл”. Найвідоміші з них такі: 1) Любавицький хасидизм; 2) Карлін-столінський хасидизм; 3) Чорнобильський хасидизм; 4) Белзький хасидизм; 5) Сатмарський хасидизм; 6) Ружинсько-садагурський хасидизм. Свої назви ці течії отримали від міст і містечок, де вони виникли й де тривалий час були резиденції хасидських лідерів – *ребе* (учителів) і *цадиків* (праведників).

Володимир став одним із центрів Карлін-столінського хасидизму. Хасидську громаду в місті очолив рабі Шломо Готліб бен Юта з Карліна (1740–1792 рр.), учень засновника цієї “школи” – рабі Агарона “Великого” Перлова з Карліна. Після смерті вчителя рабі Шломо очолив карлінських хасидів, а 1786 р. переселився до Володимира. Про рабі Шломо, як і про інших цадиків, було складено чимало легенд, наприклад, легенду про його вбивство в синагозі під час молитви, в суботу 17 тамуза – тобто в день юдейського посту в пам’ять про гріх Золотого тільця, день припинення офірувань у Першому Храмі під час облоги Єрусалима вавилонянами й день, коли мури Єрусалима пробили римляни (с. 29–35).

Справжньою родзинкою книжки є історія “Людмирської діви”, Хани-Рахель Вербермахер (померла 1892 р.), єдиної *цадекет* (праведниці), себто цадика-жінки, в історії хасидизму. Жінки в єврейські традиції займають підлегле становище, що прописано навіть у ранковій молитві: “Дякую, Господи, що не зробив мене жінкою”, – вимовляють чоловіки. Жінки не можуть реалізуватися в релігійній сфері: їхня доля – виконувати частину заповідей і займатися хатніми й родинними справами. Зазвичай освіта єврейських жінок обмежувалася П’ятикнижжям без коментарів і призначеним спеціально для них збірником священних текстів,

перекладених мовою їдиш, із вплетеними всередину коментарями, – "Цена у-рена" (буквально івритом – "підіть і подивіться").

Хана-Рахель Вербермахер, зламавши норми жіночої поведінки, обрала соціальну роль книжника. Вона відмовилася виходити заміж, присвятила весь свій час вивченню священних текстів, коментувала їх у синагозі, а під час літургії вдягала молитовне покривало одружених чоловіків – *талес* (сефардською вимовою івриту – *талі́т*). Пересічні євреї повірили в її дивовижні здібності й ходили до неї лікуватися від безнадійних хвороб. Згодом навколо "Людмирської діви" зібралась окрема хасидська громада. Більше того, прості євреї ставилися до неї, як до рабина, хоча місто свого рабина вже мало (с. 37–40).

"Неправильна" поведінка Хани-Рахель викликала роздратування багатьох одновірців, які навіть казали, що в неї вселився *дібук* (демон). Зрештою, на вимогу рабі Менахема Тверського, *Маґіда* (проповідника) з Чорнобиля, "Людмирська діва" повернулася до жіночої поведінки й вийшла заміж – щоправда, через тиждень подружжя розлучилося. Удруге Хана-Рахель повернулися до ролі цадекет, коли переїхала до Палестини в 1859 або 1863 р., де очолила власну хасидську громаду (с. 40–41).

Отже, "революція", котру здійснила "Людмирська діва", була її особистим вибором, але жодним чином не спрямовувалася на зміну становища жінки. Адже Хана-Рахель обрала чоловічу модель поведінки, а не змінювала жіночу. Її вибір порушував норми єврейської традиції, але не "світу єврейських містечок" з його поважними книжниками, одним з яких раптом стала жінка. Приклад "Людмирської діви" показує, що єврейська традиція не була репресивною щодо відхилень від себе, припускаючи незначні порушення норм: від появи поширеного звичаю пригощати неєвреїв мацою до поодинокого переходу жінки у спільноту єврейських книжників.

Подальші оповіді поєднують невеличкі нариси про "місця пам'яті", синагоги та єврейський цвинтар, і про соціальне становище єврейської громади Володимира з переліком подій і статистичних даних середини XVII – початку XX ст. Єврейську громаду майже повністю винищила Хмельниччина 1648 р. Наступні хвилі погромів у 1653 і 1658 рр. не змогли остаточно припинити в місті єврейське життя, але зробили

значно змалілу громаду боржником (с. 55–57). У порівняно мирні для Волині XVIII–XIX ст. Володимир був типовим містом "Їдише малхус" ("єврейського царства"), або "Їдишланду" ("єврейської країни"), як називали Центрально-Східну Європу, з її невеличкими містами та крихітними містечками, де центральні частини замешкували євреї: крамарі, ремісники та книжники (с. 58–62).

Перлиною єврейського Володимира була величезна хоральна синагога, збудована 1801 р. Цього гіганта стерли з лиця землі за радянських часів – невдовзі по війні, після антисемітських кампаній в останні роки сталінізму: "Ця синагога була зруйнована на початку 50-х років XX ст., а те, що від неї залишилось, вивезли в с. Жовтневе як будівельний матеріал для будівництва військового вертолітного аеродрому. В місті є ще досить багато жителів, що бачили її і спостерігали за її руйнуванням… Стіни її були настільки міцними, що для повалення їх застосовували танкові тягачі, які зробили це з великим труднощами" (с. 51). Опис нещодавнього вітчизняного варварства сусідить із зображеннями синагоги на старовинних світлинах і поштових листівках, котрі викликають у читальника сум за втраченим світом – люди, що його створили, не залишили нащадків…

Іншим "місцем пам'яті", до якого цей вислів французького історика П'єра Нори придається на сто відсотків, був старовинний єврейський цвинтар, що існував, можливо, ще в XIV ст. "Місто мертвих", як і синагога, не надовго пережило єврейську громаду. Його першими руїнниками стали німецькі окупанти, які використовували *мацеви*, єврейські надгробки, для брукування вулиць. А за радянських часів усі мацеви демонтували й вивезли до іншої частини міста. Сьогодні на території кладовища розташовані парк, дві школи й житловий будинок (с. 62–63).

Останній рік XIX ст., 1900 р., позначився великою пожежею, що спустошила центр Володимира, ставши зловісним пророцтвом наступних подій. На початку XX ст. пожвавилося єврейське громадське життя: соціал-демократичний "Бунд" і сіоністські організації змагалися в місті за збільшення лав своїх прихильників (с. 69). Під час Першої світової війни Володимир був прифронтовим містом, на яке сипалися нещастя

доби. 1915 р. загони донських козаків зчинили тут єврейський погром, а 1918 р., ввійшовши в місто, взяли з них приклад польські війська (с. 70). У міжвоєнну добу у Володимирі діяли потужні відділення сіоністського культурницького товариства "Тарбут" і партії сіоністів-ревізіоністів "Бейтар", провідником якої був Володимир Жаботинський (с. 74–92).

Прологом до майбутньої Катастрофи стала "радянізація" міста в 1939–1941 рр. Нова рада заборонила викладати єврейські традиції та іврит у сіоністських школах, а невдовзі поставила поза законом усі сіоністські організації. Одержавлення дрібного бізнесу, що належав здебільшого євреям, позбавив багатьох із них джерел існування. А влітку 1940 р. значну частину євреїв депортували до азійських республік Радянського Союзу (с. 92–96). За іронією злої долі, це переселення врятувало багатьох репресованих від вірної смерті через один-два роки… Іншим випробуванням для міського життя стали тисячі біженців з тої частини Польщі, яку вже окупували німці (с. 99).

Історія єврейського Володимира завершилась, а трагедія єврейської громади розпочалася 23 червня 1941 р., коли німецькі війська зайняли місто. Одразу після відступу радянських військ у місті відбулися погроми. За два тижні після окупації німці почали облави та вбивства євреїв окремими групами по декілька сотень осіб. Пік убивств припав на 1 жовтня 1941 р. – свято *Йом кіпур* (Судний день, коли юдеї постять і моляться за прощення гріхів) (с. 99–101). У цей день євреї просять Бога записати їх до Книги життя на наступний рік. Проте вирішувати питання життя і смерті того дня взялася німецька влада. А в липні 1941 р. наказом адміністрації було створено *юденрат* – орган єврейського самоуправління, що виконував розпорядження окупантів. Він стягав податок, який на громаду наклали німці, та виряджав євреїв до місць розстрілу (с. 103–105).

У січні 1942 р. євреї за наказом окупаційної адміністрації розпочали будувати огорожу гетто, розташованого в центрі Володимира. У квітні до гетто переселили всіх євреїв міста й навколишніх сіл, а в травні його мешканців розподілили на потрібних владі фахівців та решту населення, що була призначена для скорого знищення й використовувалась на тяжкій роботі (с. 107–109). У вересні 1942 р. ґетто ліквідували. Більшість

його мешканців вивезли до с. П'ятидні в околицях міста й розстріляли (с. 111–118). Для тих, хто залишився в живих, було створено друге гетто, ліквідоване вже в листопаді 1942 р. (с. 118–119). У третьому гетто поселили фахівців, потрібних окупантам. Але й його було знищено в грудні 1943 р. (с. 121, 130). Коли 20 липня 1944 р. радянські війська визволили місто, на згадку про єврейське життя зостався лише старий цвинтар: "Єврейське кладовище. Спочатку навіть не зрозумів що це таке, – згадував Роман Цивін. – Стоять косо-криво коричневі кам'яні стовбури – обрубки. Деякі повалені. Написи староєврейською. Жахливе видовище. Розумію, що ніхто сюди не прийде…" (с. 133)

Оповідь В. Музиченка ґрунтується на спогадах очевидців – тих небагатьох, що залишилися в живих. Автор замовкає сам, даючи слово свідкам трагедії. Однак в одному випадку варто було би прокоментувати спомини. Розділ відкривають рядки з мемуарів Януша Бардаха, де ідеться про "нацистські настрої" в передвоєнній Польщі й участь "українських націоналістів з пронацистськими настроями" в знищенні євреїв, про "п'яту колону" етнічних німців, "що мали польське громадянство і що таємно співробітничали з нацистами" (с. 96–98). Пояснимо, що зростання антисемітизму в останні роки існування Другої Речі Посполитої було зумовлене не безпосереднім впливом нацизму, а загальною радикалізацією Європи 1930-х рр. і розквітом фашистських рухів. Під "українськими націоналістами" мемуарист, імовірно, розумів співробітників місцевої поліції, створеної окупантами, а не членів ОУН, які перебували в той час на Волині. І не можна собі уявити, щоб волинські німці до 1941 р. співпрацювали з Німеччиною. Скоріше за все, на уяву Я. Бардаха вплинула поведінка фольксдойчів уже під час німецької окупації Володимира.

Розповідь про володимирське гетто доповнюють спогади та взяті автором інтерв'ю євреїв, що вижили (тоді дітей), а також двох українських селянок, які на власні очі бачили розстріли євреїв у с. П'ятидні. Єврейських дітей рятували польські містяни, українські селяни й червоні партизани із загону Олексія Федорова (с. 134–147).

Окупанти знищували єврейські громади містечка Устилуг і сіл поблизу Володимира. Книга вміщує цікаві відомості про участь євреїв,

які врятувалися від німців, у польській "Армії крайовій", хоча в її загонах служило чимало прихильників "Польської націонал-демократичної партії", а "ендеки" були відомі своїм антисемітизмом (с. 151–153). Проте антисемітизм польських правих сил не мав на меті знищення євреїв, а спільний ворог – німецькі окупанти – змушував об'єднати зусилля в боротьбі зі смертю. Авторську розповідь тут продовжують інтерв'ю та спогади євреїв, котрих в околицях Володимира врятували польські селяни (с. 157–171).

Короткі прикінцеві розділи книжки присвячено *праведникам народів світу* (рятівникам єврейських життів), громадам волинських євреїв у сучасному світі й увічненню пам'яті про Голокост у сьогоднішньому Володимирі. Автор розповідає історії українців і поляків із Володимира, Устилуга й навколишніх сіл – людей, що рятували євреїв під загрозою смерті. Час невпинно біжить – і не всі з них дожили до нагороди званням Праведника народів світу (с. 172–194).

У сучасному Ізраїлі є волинське земляцтво, а земляцтво володимирців з'явилося в Землі Обітованій ще 1935 р. Однак більшість членів волинського земляцтва – нащадки тих, хто після Другої світової війни, переживши Голокост і радянські депортації, опинився в соціалістичній Польщі, а звідти переїхав до Ізраїлю. У 1945 р. волинські ізраїльтяни почали видавати альманах "Ялкут Волинь", 1963 р. "Спілка волинських євреїв Ізраїлю" ініціювала створення "Всесвітньої федерації волинських євреїв", а 1969 р. в місті Ґіватаїм, в околицях Тель-Авіву, постав культурний центр – "Палац об'єднання Волині", або "Волинський дім", співвласником якого є музей Голокосту Яд ва-Шем (с. 200–202).

Розділ про комеморацію Голокосту, створення "місця пам'яті" в с. П'ятидні, розповідає оптимістичну історію, коли зусиллями єврейської громадськості Волині місцева влада стала 1-го вересня, в день початку розстрілів євреїв у 1942 р., вшановувати пам'ять загиблих. Важливо, що в жалобних мітингах традиційно беруть участь і священики християнських церков: Української православної церкви й Церкви адвентистів сьомого дня (с. 215–218). Адже об'єдання провідників різних конфесій у траурні дні є запорукою налагодження міжконфесійного діалогу в сучасному суспільстві.

Серйозність роботи В. Музиченка виказують короткий біографічний словник, присвячений персонажам книжки, й термінологічний словник, що містить пояснення понять єврейської традиції й модерної єврейської історії (с. 221–224, 228–234).

Відверто кажучи, автор цих рядків, приступаючи до читання, очікував від книжки аматора неуважності до фактичного матеріалу заради белетристичного викладу. Однак виявилося, що все навпаки: автор пише, як сумлінний історик, але саме "літературності" викладу й не вистачає, що подекуди ускладнює читання та сприйняття матеріалу. Зважмо на ще один момент, котрий, на жаль, споріднює цю книгу з працями більшості "фахових" істориків: недостатню увагу приділено контекстам описаних подій і процесів. Починаючи з опису Володимира XVIII ст., В. Музиченко відійшов від розгляду загальних тенденцій, що стосувалися всього суспільства так само, як і його єврейської частини, хоча до того стисло їх описував. Від цього історія єврейського Володимира іноді перетворюється в книзі на світлий острів у темному морі невідомості. Окрім того, варто було б наголосити на важливому місці Володимира в історії єврейської Волині. Тим більше, що вже існують оглядові праці про єврейське життя в цій частині "Їдише малхус"[3]. Однак, судячи з висловлювання, надрукованого на обкладинці: "Ця книжка є першою, і, можливо, не останньою працею з історії єврейської громади міста Володимира-Волинського", – у В. Музиченка є творчі плани, реалізація яких може поглибити наші знання не тільки про єврейську громаду Володимира, а й – надіємося – про єврейську Волинь.

Михайло Гаухман

---

[1] Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919–1945. Київ, 2002.

[2] Бартов О. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні. Київ, 2010.

[3] Див. стислі відомості про єврейські громади в містах Волині та їхню роль у міському житті регіону: Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне, 2010. С. 59–60, 82–85, 149–150, 213, 219–221.